

ВИВЧЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ОРФОГРАФІЇ В УМОВАХ БІЛІНГВІЗМУ

У статті проаналізовано особливості засвоєння української орфографії в умовах вивчення поряд із рідною (українською) російської мови.

Ключові слова: орфографічні помилки, білінгвізм, інтерференція, зіставний аналіз правописних явищ.

Поняття білінгвізму в наукових джерелах характеризується як володіння і поперемінне користування особою чи колективом двома мовами, або двомовність як ознака мовної ситуації у країні. Р.Фрумкіна зауважує, що термін "двомовність" завжди був нечітким, а сьогодні його значення не тільки розмилося, а й розглядається в ореолі соціальних проблем. Американський соціолог Р.Белл визначає двомовність як міжмовне перемикання кодів на підставі лінгвістичних і психолінгвістичних механізмів. Учені слушно наголошують на приналежності цього явища до психологічних процесів як факт індивідуального мовлення, або до соціальних, коли білінгвізм поширюється на спільноту чи більшу її частину. На думку О.Селіванової, у вивченні двомовності потрібно ґрунтуватися як на психологічних і лінгвістичних, так і на соціальних, політичних, культурних, ментальних і дискурсних чинниках. Теорія білінгвізму набуває нового когнітивного і комунікативного пояснення: застосовується модель продукування мовлення В.Левелта, теорія принципів і параметрів нативістської концепції Н.Хомського. Досліджуються когнітивні стратегії оволодіння другою мовою, механізм зіставлення процесів засвоєння рідної та другої мов, питання мовленнєвих помилок, специфіка ментального лексикону двомовного індивіда і т. ін. До того ж лінгвісти по-різному розглядають володіння двома мовами. На думку Б.Гавранека, Р.Грехема, А.Мартіне, Е.Хаугена, повне й автономне володіння двома мовами перевищує психічні можливості звичайної людини. У мовній свідомості білінгва окремі елементи другої мови уподібнюються рідній, тобто відбувається інтерференція. Британський дослідник Д.Грін обґрунтовує тезу про те, що володіння різними мовами передбачає функціонування тих самих ділянок мозку, кортикальних і субкортикальних, а отже засвоєння інших мов призводить до змін у механізмі обробки першої, або рідної мови індивіда [9, с. 53-54].

На сьогодні розроблено методикку паралельного вивчення російської мови в школах з українською мовою навчання (Н.Пашківська, Г.Іваницька, І.Мельниченко та ін.), технологію оволодіння українською мовою в школах з російською мовою навчання (О.Біляєв, Л.Симоненкова, О.Коломійченко, В.Тихоша, С.Яворська та ін.). Автор статті розробляє методикку навчання орфографії в умовах вивчення поряд із рідною (українською) російської мови.

Під час свідомого засвоєння навчального матеріалу інтерференція, або негативний перенос з однієї мови в іншу, зводиться до мінімуму. Свідомість у

навчанні може бути досягнута двома шляхами: 1) зіставленням і розрізненням мовних явищ; 2) вивченням їх на більш високому науковому рівні, тобто в умовах, що не передбачають міжмовних зіставлень і розрізнення тих структурних ланок виучуваного матеріалу, які могли б гальмувати одна одну.

Перший шлях для дослідження методики навчання орфографії обрали І.Мельниченко, С.Яворська, другий – О.Коломійченко.

Найбільше недоладностей припускаються учні на правила, які частково або повністю протилежні за своїм змістом в українській і російській мовах. Проте значний відсоток становлять також помилки в словах, що однаково пишуться в обох мовах. І.Мельниченко пояснює це тим, що учні, твердо знаючи, як передаються на письмі слова в одній із мов, намагаються написати їх “по-іншому”, пояснюючи це тим, що “російські й українські слова пишуться по-різному” [7, с.187].

Автор поставив перед собою завдання: визначити специфіку паралельного засвоєння орфографії російської й української мов, після чого на основі зіставлення правил орфографії обох мов, а також порівняння правопису спільних у цих мовах слів, накреслити шляхи здійснення взаємозв'язку в навчанні орфографії російської і української мов у школах України.

У результаті досліджено, що частота змішувань орфографічних явищ залежить від таких факторів: 1) міцності засвоєння правил на уроках рідної мови; 2) характеру методичних прийомів, за допомогою яких вивчався орфографічний матеріал на уроках рідної (української) і другої (російської) мови; 3) характеру вправ, які виконують учні на уроках російської і української мов.

У дисертації ставиться важливий акцент: “В у с і х в и п а д к а х (виділення наше – І.Х.), які ми мали можливість спостерігати, знання учнів з рідної мови після вивчення правил, що не збігаються за змістом, на уроках другої мови стають гіршими, ніж до вивчення цього матеріалу взагалі” [7, с.188]. Навіть добре знання правил орфографії української і російської мов не забезпечило практичних умінь застосовувати їх під час виконання тренувальних вправ. Лише після інтенсивного закріплення і багаторазового повторення виучуваного орфографічного матеріалу відбувалося його засвоєння. Однак на це йшло значно більше часу, ніж на вивчення правил, що збігаються в обох мовах або ж є характерними для однієї з них.

Наголос зроблено на ще одній особливості: “Такий орфографічний матеріал (частково схожий або протилежний за змістом – І.Х.) потребує систематичного повторення, в іншому разі дуже скоро настане п о в т о р н а і н т е р ф е р е н ц і я (виділення наше – І.Х.)” [7, с.189].

Причини орфографічних помилок С.Т.Яворська бачить у диспропорції між знаннями і правописними вміннями. Пояснює це насамперед недостатнім засвоєнням учнями теоретичного матеріалу. Грамотно писати може лише той, хто має міцні граматичні знання.

На її думку, чільне місце повинні зайняти вправи на порівняння явищ і фактів української і російської мов. Автор доводить, що такі вправи полегшують засвоєння теоретичного матеріалу, допомагають оволодіти нормами як української, так і російської мов, сприяють розвиткові мовлення учнів. Рекомендується пов'язувати

теоретичні відомості з мовленнєвою практикою школярів; додержувати зв'язку з правописом російської мови, спираючись на спільне і відмінне у виучуваних мовах.

О.Коломійченко апробувала методику навчання української орфографії в умовах білінгвізму без міжмовних зіставлень [4], свій вибір вмотивувала орієнтацією на “ідеальний навчальний процес”, тобто на бездоганне знання учнями рідної (російської) мови. На її думку, міжмовні зіставлення під час вивчення правописного матеріалу, що не збігається в обох мовах, не під силу учням із низьким і середнім рівнями знань. Через слабе засвоєння ними орфографії рідної мови настає взаємозмішування правописних уявлень, які виникають, з тими, що вже є, а це значною мірою утруднює засвоєння орфографії другої мови.

Ми задалися метою проаналізувати вивчення української орфографії в умовах білінгвізму на основі зіставного аналізу правописних явищ української і російської мов.

У силу об'єктивних і суб'єктивних причин в Україні склалася специфічна мовленнєва ситуація. Навіть мовлення міських жителів, порівняно з іншими країнами, далеко не завжди є еталоном спілкування. Частіше – це мовленнєвий конгломерат: поєднання елементів літературної, діалектної (“селянської”), напівдіалектної (розмовної “міської”) та інтерферованої російської мов, що дезорієнтує учня у виборі необхідного словесного матеріалу і засобів передачі його на письмі. За таких обставин в учнів притуплюється чуття мови, згасає орфографічна пильність, втрачається контроль за правильністю письма.

В.Сухомлинський констатує: “Нерідко ще школярі ..., як слід не володіють ні рідною, ні російською мовою. Особливу тривогу викликає те, що молоді люди, які вважають себе навіть культурними, у побуті, буває, користуються такою жахливою сумішшю двох мов, що якби написати отут кілька прикладів з їхньої “мови”, то, мабуть, папір не витримав би сорому – загорівся б”[10,с. 53]. Користування сумішшю з двох мов педагог вважав одним із найтривожніших явищ загальнопедагогічного характеру.

Орфографічні помилки виникають у результаті нашарувань у свідомості учнів структурних елементів близьких мов. Інтерференція, як правило, є наслідком невміння диференціювати подібні звуки, морфеми, граматичні форми використовуваних для спілкування мов.

На думку М.Лесюка, причиною забруднення мовленнєвого довкілля є те, що частина носіїв української мови часто вплітає у своє мовлення російські слова, ніби хизуючись “глибокими” знаннями російської мови; інші, недостатньо володіючи українською літературною мовою, вживають російські слова з упевненістю, що користуються літературними формами; врешті, третя категорія україномовців добре володіє літературною мовою, але часто “лінується” віднаходити в кожному конкретному випадку правильні українські відповідники російським словам [5,с.15]. Раніше українця, який говорив російською мовою, можна було легко розпізнати за характерним акцентом. Українці здебільшого окали, росіяни ж, розмовляючи українською мовою, акали. “Сьогодні ж,- розмірковує С.Караванський,- сталося щось подібне до вавилонського стовпотворіння: деякі українці, говорячи по-

російськи, і далі окають, зате по-українськи акають”[3, с.10], що копіюється дітьми й адекватно передається на письмі.

Дослідники сучасного українського мовлення (О.Сербенська, Ю.Редько, О.Федик, С.Караванський, М.Лесюк та ін.) привертають увагу освітян до типових орфоепічних відхилень, здатних віддзеркалюватися в письмових роботах учнів схожими за характером орфографічними помилками [1; 3; 5].

Так, “акання” вважається чи не найголовнішою ознакою мовленнєвого суржику. Однак у передачах Українського радіо можна чути про те, як “*помагати Президентові України парадрами*”(замість *порадами*), що в нас “*разпачнеться передвиборна кампанія*”, “*засідатиме абласний виканавчий камітет*”, а також “*Рада Абарони*”, йдеться про “*еканоміку і палітику*”. Наведені приклади є типовими ознаками звукового калькування, оскільки в літературній українській мові у наголошеній і ненаголошеній позиціях звук [о] вимовляється виразно і передається на письмі літерою **о**.

Неправильною вимовою звука [е] пояснюється так зване “єкання”, що графічно передається так: “*лекція*”, “*факультет*”, “*університет*”, “*кабінет*”, “*ідеал*”, “*пленум*” (замість – *лекція, факультет, університет, кабінет, ідеал, пленум*). На відміну від російської в українській літературній мові перед голосним [е] приголосні звуки вимовляються твердо. Не пом’якшуються приголосні і перед [и] як у власне українських, так і запозичених словах: *сизий, дивний, нитка, дизель, дистанція, ситуація*, а не “*сізий*”, “*дівний*”, “*нітка*”, “*дізель*”, “*дістанція*”, “*сітуація*”, оскільки російському [и] відповідає український [и], що передається на письмі літерою **и**.

Помилковою слід вважати оглушену вимову фарингального звука [г], який відсутній у російській мові, або передавати задньоязиковий проривний [г] літерою **г**. Під впливом мовленнєвого довілля школярі нерідко уникають вживання літери **г**. Ми перевірили понад дві тисячі письмових робіт учнів 5-7 класів з різних областей України, та не в усіх із них фіксували графічне відображення звука [г].

Слова, вимова і правопис яких зазнали інтерференційного впливу російської мови, в нормативних словниках іменуються русизмами. Сумніви щодо точності цього терміна висловив М.Лесюк. На його думку, слово **русизм** є двозначним, оскільки його можна трактувати як похідне від слів “*руський*” і “*русский*”: перше означає те саме, що й український, бо Україна, як відомо з історії, мала назву Русь; друге утворено від російського слова й означає – російський. Не прижився термін “*русицизм*”, що подається російсько-українським словником як застаріле слово, не набув поширеності і “*росіянізм*”, який зустрічається у словниках. Застосувавши словотвірну модель, за якою до твірної прикметникової основи приєднується суфікс *-ізм-* чи *-изм-*, М.Лесюк додав до твірної основи прикметника *російський (росій-)* суфікс *-ізм-*, у результаті одержав новотвір – *росіізм* [5, с.17].

Твердження М.Лесюка видається переконливим, та, зважаючи на поширеність у шкільній практиці терміна “*русизм*”, ми схильні застосовувати його в методиці навчання орфографії.

О.Пасхіна вказує на відмінні ознаки в українській і російській орфографіях, погане знання яких призводить до помилкових написань: а) розходження у правописі букв на позначення ненаголошених голосних, особливо [а] та [о] (*кропива'* – *крани'ва*, *бага'тий* – *бога'тый*); б) відсутність у написанні деяких слів в українській мові та наявність у російській мові літер на позначення приголосних, що не вимовляються (*щасливий* – *счастливый*, *чесний* – *честный*); в) невживання в українській мові м'якого знака після літер на позначення шиплячих у кінці слова та використання його в деяких формах російської мови (*ніч* – *ночь*, *пишеш* – *пишешь*); г) різниця у правописі деяких префіксів (*роз-*, *без-* в українській орфографії та *рос-*, *раз-*, *роз-* - у російській; український префікс *з-* та російський *с-*); г) наявність м'якого знака у правописі дієслів 3 особи однини та множини в українській мові та відсутність його в російській (*сидить*, *пишуть* – *сидит*, *пишут*); д) слова іншомовного походження в українській мові, за поодинокими випадками, не мають подвоєння букв на позначення приголосних звуків (*граматика* – *грамматика*); е) розходження, зумовлені специфікою української та російської графіки (*дим* – *дым*, *екран* – *экран*) [8, с. 37].

У методичній літературі типологія українсько-російських орфографічних відповідностей будується на основі врахування ступеня збігу в обох мовах орфографічних правил (І.Мельниченко). Виділяється також характеристика різниці орфографічних норм у плані їхнього обсягу (М.Успенський), оскільки однакові за змістом правила по-різному охоплюють слова у виучуваних мовах. На думку М.Баранова та Г.Іваницької, найзручнішою для користування є класифікація орфографічних правил за ступенем схожості і відмінності їхнього змісту в обох мовах. На цій основі виокремлюються чотири групи правил: які збігаються в українській і російській мовах, частково збігаються, є протилежними і специфічними [2, с.13].

Як стверджує І.Мельниченко, найбільшу кількість орфографічних помилок учні роблять на ті правила, які частково або повністю протилежні за своїм змістом в українській і російській мовах [6, с.44]. Серед них: правопис префіксів, вживання м'якого знака, **о**, **е** після літер на позначення шиплячих у корені слів, **и**, **і** після **ж**, **ч**, **ш**, **щ** та **г**, **к**, **х**, правопис буквосполучень *-ться*, *-ися* у дієсловах та ін.

Аби протистояти інтерференційним впливам на механізм утворення орфографічних навичок, школа повинна мати ефективні прийоми і засоби протидії негативним явищам. Ними є: 1) мовленнєве середовище, в якому перебувають учні; 2) той орфоепічний режим, яким регулюється мовлення школярів; 3) мовленнєва дисципліна, вольові зусилля учня, спрямовані на подолання давньої інерції в користуванні мовою; 4) тренування умінь визначати, якою мовою здійснюється процес письма, привчання до самоконтролю в цьому відношенні; 5) вправлення в розмежуванні протилежних за змістом правил орфографії української і російської мов, у диференціації різних написань спільних чи близькоспоріднених слів української і російської мов [11, с.361; 6, с.62].

За час навчання в школі учні повинні виробити вміння уважно слухати і розуміти мову вчителя й однокласників, ставити запитання, брати участь у

дискусіях. Грамотно оформленим за нормативними документами слід вважати висловлювання, в якому учень додержується: 1) правил вимови і наголосу; 2) правил вживання слів відповідно до їхнього значення й особливостей використання в різних стилях мовлення; 3) правил утворення і зміни слів, а також утворення словосполучень і речень відповідно до вимог граматики; 4) правил орфографії і пунктуації.

Під час вивчення в школах української і російської мов з'являються певні труднощі, як-от: а) учень не звернув увагу, якою мовою він пише, і механічно написав слово відповідно до орфографії другої ... мови; б) учень не зміг швидко визначити, яке з двох відомих йому правил, протилежних за змістом, потрібно використати в цьому випадку, тобто яке з двох правил стосується орфографії російської мови, а яке – орфографії української мови; в) знаючи, як пишеться слово відповідно до орфографії однієї з мов (української чи російської), але не знаючи, як слід писати це слово згідно з орфографією іншої мови, учень прагне написати його “інакше” навіть у тих випадках, коли правопис спільних слів збігається в українській і російській мовах”[20, с.61].

В умовах вивчення поряд з українською мовою російської слід широко використовувати різні види вправ зіставного характеру, як-от: 1) порівняти написання поданих слів по-українськи і по-російськи; 2) списати слова двома колонками: у першій – слова, написані українською мовою, у другій – слова, передані російською мовою; 3) запам'ятати написання поданих слів по-українськи і по-російськи, переписати їх і підкреслити вказану орфограму; 4) перекласти слова з російської мови на українську; 5) перекласти словосполучення з російської мови на українську (і навпаки); 6) прочитати текст, перекласти його російською мовою, записати переклад; не дивлячись у книгу, перекласти цей текст українською мовою і звірити з перекладом, вміщеним у підручнику; під час перекладу звернути увагу на вживання певної орфограми; 7) продиктовані речення російською мовою записати по-українськи; 8) прочитати слова, записані по-російськи, ввести їх у розповідь за опорними словами, переклавши українською мовою (якщо ці слова зустрічались у вправах раніше); 9) прослухати текст російською мовою, коротко переказати його в письмовій формі українською мовою, вживши слова з певною орфограмою; 10) перекласти підкреслені в тексті речення українською мовою; усно пояснити написання виділених слів; 11) списати, вставити на місці крапок потрібні літери, зіставити ці слова з подібними словами російської мови і пояснити їх правопис; 12) перекласти українською мовою поданий текст або його частину; 13) виписати з тексту виділені слова, записати їх російською мовою, пояснити написання слів по-українськи і по-російськи [6, с.89-90].

Білінгвальне середовище зумовлює відповідну організацію роботи над орфографією як основою писемного мовлення учнів:

1. Попереднє спостереження за виявами ознак інтерферованого орфографічного явища.

2. Визначення рівня складності аналізованого об'єкта, характеру можливих рецидивів і методики усунення їх. Мотивація вчителем запланованої навчальної діяльності.

4. Здобування учнями знань на основі скерованого вчителем всебічного аналізу орфографічного явища в усіх можливих його виявах і взаємозв'язках.

5. Визначення типу орфограми (буквена, небуквена), виду (апостроф, дефіс, риска, пропуск, контакт) та умов вживання.

6. Закріплення знань про орфографічне явище шляхом зіставлення його з аналогічними фактами у спорідненій мові.

7. Застосування орфографічних умінь у процесі мовленнєвої практики, подальше відпрацювання їх до рівня автоматизованості.

Таким чином, зіставний аналіз правописних явищ української і російської мов сприяє поліпшенню правописної грамотності школярів у білінгвальних умовах. Подальшої розробки потребують, на наш погляд, питання, пов'язані з урахуванням інтерференційної дії інших слов'янських мов у процесі вироблення у школярів навичок грамотного письма, наприклад сусідніх – білоруської, польської, або тих структурно схожих мов, що використовуються національними меншинами в регіонах компактного проживання в Україні.

ЛІТЕРАТУРА

1. Антисуржик. Вчимося ввічливо поводитись і правильно говорити / за ред. О.Сербенської.- Львів: Світ, 1994.- 152 с.

2. Баранов М.Т., Іваницька Г.М. Обучение орфографии в 4-8 классах / М.Т.Баранов, Г.М.Иваницкая.- К.: Рад. школа, 1987.- 224 с.

3. Караванський С. Секрети української мови / С.Караванський.- К.: Кобза, 1994.- 152 с.

4. Коломийченко О.Ф. Обучение украинской орфографии в условиях близкородственного билингвизма (5-7 классы): дис. ...канд. пед. н., 13.00.02.- Одесса, 1991.- 189 с.

5. Лесюк М. Словник русизмів у сучасній українській мові / М.Лесюк // Українська мова і література в школі.- 1994.- № 5-6.- С.15-23.

6. Мельниченко И.Н. Осуществление взаимосвязи украинского и русского языков в обучении орфографии русского языка / И.Н.Мельниченко.- К.: Рад. школа, 1966.- 134 с.

7. Мельниченко И.Н. Принцип взаимосвязи при параллельном обучении русской и украинской орфографии в школах УССР: дис. ... канд. пед. н., 13.00.02.- К., 1965.- 360 с.

8. Пасхіна О.В. Методичні прийоми спільної роботи викладачів української та російської мов / О.В.Пасхіна // Українська мова в школі.- 1953.- № 1.- С. 33-39.

9. Селіванова О.О. Лінгвістична енциклопедія / О.О.Селіванова.- Полтава: Довкілля – К, 2010.- 844 с.

10. Сухомлинський В.О. Вибрані твори в 5-ти т. Т.4 / В.О.Сухомлинський. – К.: Рад. школа, 1977.- 640 с.

11. Текучев А.В. Методика русского языка в средней школе / А.В.Текучев.- М.: Просвещение, 1980.- 414 с.

Резюме

В статье проанализированы особенности усвоения украинской орфографии в условиях изучения наряду с родным (украинским) русского языка.

Ключевые слова: орфографические ошибки, билингвизм, интерференция, сопоставительный анализ правописных явлений.

Resume

The article with the peculiarities of Ukrainian orthography acquisition in the conditions of studying Russian along with the first (Ukrainian) language.

Key words: spelling (orthographical) mistakes, bilingualism, interference, comparative analysis of spelling phenomena.

Відомості про автора

Хом'як Іван Миколайович – доктор педагогічних наук, професор, академік
Академії наук вищої школи України,
завідувач кафедри української мови
Національного університету "Острозька академія".

Домашня адреса: Академ. містечко,
вул. Університетська, к.1, кв.2,
м.Остріг Рівненської обл..

- 35 800 –

Мобільний телефон: (098) 032-5-007